

İrəvan xanlığı

İrəvan xanlığı XVIII əsrin ortalarında Nadir şah Əfşarın vəfatı və Əfşarlar dövlətinin süqutundan sonra Çuxursəd bəylərbəyliyinin əsasında yaranmış və 1747-1828-ci illərdə mövcud olmuş tarixi Azərbaycan feodal dövlətlərinən - xanlıqlarından biri idi. İrəvan xanlığının əsası Mirmehdi xan Əfşar tərəfindən qoyulub. Xanlıq Qarabağ, Naxçıvan və Maku xanlıqları ilə, Osmانlı İmperiyası, Kartlı-Kaxeti çarlığı, Borçalı, Qazax sultanlıqları ilə həmsərhəd olub. Mərkəzi İrəvan səhəri idi.

Xanlığın mərkəzi iki hissədən: - Qala və Bayır şəhərdən ibarət idi, İkiqat hasarla əhatə olunmuş İrəvan qalası 1582-ci ilde çiy kərpicdən Zəngi çayının sol sahilindəki qayada inşa edilmişdi. Birinci divar ile ikinci divar arasında dərin arx qazılmışdı. Müharibə vaxtı arx su ilə doldurulurdu. Bayır şəhər qaladan şimalda salınmışdı. XIX əsrin evvəllərində İrəvan qalasında top və barit istehsal edilirdi. Hazırda Ermənistən Respublikasının yerləşdiyi ərazi yaxın keçmişdə - XIX əsrin evvəllərində Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığının torpaqlarıdır. Bu torpaqların en qədim yerli əhalisi - aborigen sahibləri Azərbaycan türkləri idi. İrəvan xanlığının yarandığı ərazi en qədim türk torpaqlarıdır. Azərbaycan xalqının formallaşmasında yaxından iştirak etmiş hürrilər, kimmerler, iskitlər, sakkalar, hunlular və digər çoxsaylı oğuz və qıpçaq türkləri məhz bu regionda, xüsusilə Goyçə gölü ətrafındaki torpaqlarda yaşamış və özlərindən sonra zəngin tarixi-mədəni iz qoymuşlar.

XIX əsrin əvvəlində baş vermiş Rusiya işgallarına qədər İrevan xanlığı əhalisinin mütləq əksəriyyəti Azərbaycan türkləri idi. Qeyd etmək lazımdır ki, erməni katolikosluğu mərkəzinin 1441-ci ildə İrevan (Çuxursəd) bölgəsinə köçürülməsinə qədər burada ermənilər məxsus heç bir kənd və yaxud torpaq sahəsi olmayıb. Hetta erməni katolikosluğunun yerləşdiyi Üçkilsə (Valarsabad) kəndi belə 1443-cü il-dən başlayaraq ermənilər tərəfindən müxtəlif vasitələrlə hissə-hisə Azərbaycan türklərindən alınmışdı. Azərbaycan dövləti olan İrevan xanlığının Azərbaycanın dövlət idarəciliyi tarixində mühüm rol oynamış məşhur Qacarlar adlanan türk sülalesindən olan xanlar idare etmişlər. Xanlığın bütün idarəcilik sistemi, ictimai, siyasi, mədəni və təsərrüfat həyatı, burada yaşayan əhalinin məişət mədəniyyəti Azərbaycanın minillər boyunca davam etmiş ümumi tarixi inkişaf sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi idi.

İrəvan xanlığının ərazisində, tarix boyu, Azərbaycan xalqına məxsus çoxsaylı yaşayış məskənləri - kəndlər, şəhərlər salınmış, minlərlə tarixi abidələr qalar, məscidlər, minarələr ucaldılmış, karvansaralar, hamamlar inşa olunmuşdu. Bölgədəki bütün yer adları - toponimlər Azərbaycan xalqına məxsus idi. Bu inkarolunmaz həqiqəti hətta erməni mənbələri də təsdiq edir. Xanlığın ərazisində saysız-hesabsız qədim oğuz-türk qəbiristanları və bu qəbiristanlarda Azərbaycan xalqına məxsus külli miqdarda qoç heykəlləri, qəbirüstü abidələr vardi. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyət möhürləri idi.

XIX əsrin əvvəllərində regional ələ keçirməyə çalışan Rusiya imperiyası Azərbaycan xanlıqlarına qarşı mühabibələrə başladı.

Tarix olduğu kimi

Azərbaycan tarixi daha əhatəli öyrəniləcək

daşı Həsən xan Qacara qalani könüllü təslim edəcəyi haldə onu sərbəst buraxaraq, İrəvan qalası ve şəhəri istisna olmaqla, bütün xanlığın hakimi təyin olunacağına Rusiya imperatoru adından vəd verdi. Həsən xan Qacar Rusiya imperatoru adından verilən bu təklifi redd etdi.

Çar Rusiyası Azerbaycan torpaqlarının işgalində ermənilərin köməyindən, erməni xəyanətin-dən dövlət səviyyəsində istifadə edirdi. Məsələn, çarın həmin dövrdə verilmiş bir fərmanına bununla bağlı ayrıca bənd daxil edilmişdi: "...Hər cür nəvazişlə erməniləri Əz tərafınıza çəkməyi xüsusi olaraq sizin ixtiyarınzıa buraxıram". Bütün bunlara baxmayaraq, birinci Rusiya-İran müharibəsi zamanı Rusiya imperiyası İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını işgal edə bilmədi. Hər iki xanlığın yerli əhalisi olan Azerbaycan vətənpərvərləri doğma yurdun azadlığı uğrunda işgalçılara və onlara kömək edən ermənilərə qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsi apararaq

Azerbaycan vətənpərvərləri-nə başçılıq edən İrəvan sədarı Hüseynqulu xan Qacar, qardaşı "Aslanlar başı" titulunu daşıyan Həsən xan və onun nəvəsi Fətəli xan Qacar 1827-ci ilde Rusiya işgalçılara qarşı İrəvanı (27 aprel 23 iyun; 24 sentyabr 1 oktyabr) və Sərdarabad qalasını (16-17 aprel; 14-20 sentyabr) dörd dəfə qəhrəmancasına müdafiə etdi. Çar generalı Benkendorfun Sərdarabad qalasını təslim etmək tələbinə rədd edən Həsən xanın nəvəsi Fətəli xan Qacar işgalçılara sərt və birmənali cavab verdi: "Qalani təslim etməkdənə onun dağııntıları altın-da ölməyim yaxşıdır". İrəvan qalasının qəhrəman müdafiəçisi Həsən xan Qacar son anda qalani düşmənə təslim etməkdən-sə parlatmaq məqsədilə barıt qülləsinə yanan fitil qoymuşdu. Lakin poruçık Lemyakin bunu vaxtında görmüş və əli ilə yanan fitili götürmüdü. Lakin xəyanət öz işini gördü. Ermənilər İrəvan qalasını mühasirədə saxlayan Paskevici lağaveyə girdilər və

azərbaycanlıların qalanın hansı hissəsində yerləşdikləri, top atışlarını hara istiqamətləndirmək lazımlı olduğu barədə işğalçılara məlumat verdilər.

İşgalçi Rusiya qoşunlarının İrvanda törəldikləri dağıntıları və şəhərə vurduları zərərlə bağlı V.Potto bu hadisenin canlı şahidinin dediklərini olduğu kimin qələmə alaraq yazırırdı: "Qalanın cənub-şərqi küçünce çatarkən divar və bürclərin dağıntısı məni heyrətə saldı. Mənə elə gəlir ki, rus mühasirə artilleriyasının dörd gündə etdiyini çərxi-fələk dörd əsrə belə edə bilməzdi".

Rusiya müstəmləkəçiləri İranın
və Türkiyəyə qalib gəldikdən
sonra Türkmençay (1828) və
Ədirnə (1829) müqavilələrinə
əsasən, Cənubi Qafqazda Qa-
carlar İranı və Osmanlı imperiya-
sına qarşı gələcək işğalçılıq plan-
ları həyata keçirmək üçün xris-
tian - istinadgah məntəqəsi ya-
ratmaq məqsədilə həmin dövlət-
lərin ərazisində yaşayan erməni-
ləri kütləvi surətdə Şimali Azər-
baycan torpaqlarına köçürdü...

Bələliklə, 1828-ci il fevralın 26-dan iyunun 11-dək, yeni, üç ay yarım ərzində İrandan Şimali Azərbaycana - İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisine 8249 erməni ailəsi, başqa sözlə, en azı 40 min nəfər erməni köçürüldü. Bundan bir az sonra Şimali Azərbaycan torpaqlarına Osmanlı dövləti ərazisindən daha 90 min nəfərdən artıq erməni köçürülüb gəti rıldı.

Ermənilər Şimali Azərbaycan torpaqlarına xüsusi məqsədle, yeni, onlara daimi vətən yaratmaq niyyəti ilə köçürüldürdü. Bu çirkin siyasetin heyata keçirilməsində Rusiya ordusunda xidmət edən erməni zabitləri fəal iştirak edirdilər. Erməni generalları öz məqsədlərini açıq bəyan etməkdən də çəkinmirdilər... Ermənilərin kütləvi surətdə köçürürlüb getirilməsinə baxmayaraq, çar hakimiyyət orqanları İravan xanlığı ərazisində demografik vəziyyəti birdən-birə davəsdirə bilmədi. İravan xanlı-

günün işgalini həyata keçirmiş rus generalı Paskeviç, hətta ermənilərin köçürülüb getirilməsindən sonra belə, İravan bölgəsi əhalisinin dördde üç hissəsinin Azərbaycan türkləri olduğunu etiraf edirdi... Rusiya müstəmələçiləri, çox çəkmədən, Azərbaycan xalqının tarixi dövlətçilik ənənələrini ve müstəqillik şürunu mehv etmək üçün inzibati-ərazi islahatları keçirməyə başladı. 1828-ci il martın 21-də Azərbaycan xalqının Novruz bayramı günlərində birində imperator I Nikolayın fərmanı ilə Azərbaycanın İravan və Naxçıvan xanlıqları ləğy edildi və bu xanlıqların ərazisində İran və Türkiyədən köçürülməkdə olan ermənilər üçün qondarma "Erməni vilayəti" varadıldı.

Bununla Cənubi Qafqazdağı Azərbaycan torpaqlarında, dəha doğrusu, İrəvan xanlığının ərazisində erməni dövləti yaratmaq üçün ilk addım atıldı. Yeri gəlmişkən, 1828-ci ildə, özü də ermənilərin köçürülmə kampaniyası başa çatdırıldıqdan sonra "Erməni vilayeti"ndə olan 1125 kədindən 1111-də ancaq Azərbaycan türkləri yaşıyırdı.

Azərbaycan xalqının qədim dövlətcilik ənənələrini və müstəqillik şüurunu mehv etmək üçün 1840-ci ildə daha bir addım atıldı: "Erməni vilayeti" ləğv edildi və onun ərazisində bir neçə qəza yaradıldı: İrəvan, Yeni Bayazid, Gümrü, Sürməli və s. 1849-cu ildə isə həmin Azərbaycan torpaqlarında yeni inzibati-ərazi vahidi - İrəvan quberniyası yaradıldı. İrəvan quberniyasının yaradılması, eşlində, Qərbi Azərbaycan ərazisində ermənilər üçün dövlət yaradılması yolunda növbəti addım idi. Bundan sonra ermənilərin İran və Türkiyədən İrəvan quberniyası ərazisinə, həmcinin digər Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi prosesi da süretləndirildi.

Hazırda keçmiş İravan xanlığının (indiki Ermənistan Respublikası) ərazisində yaşayan ermənilərin sələflərinin, demək olar ki, hamısı vaxtilə İrandan və Türkiyədən, son dövrlərdə isə digər xarici ölkələrdən əsa-

sən Suriya, Yunanistan, Livan, Bolqarıstan və Ruminiyadən köçüb gəlmə ermənilərdir. 1948-1950-ci illər deportasiyasından canını qurtarıb öz doğma yurd-yuvasını terk etməyərək Ermənistən ərazisində qalan azərbaycanlılar isə 1988-ci ildə - Sovet İttifaqının dağılması əraflasında erməni silahlı birləşmələri tərəfindən kütlevi soyqırıma məruz qaldılar və tarixi torpaqlarından qovulub çıxarıldılar. Beləliklə, 1918-ci ildə Şimal Qərbi Azərbaycan torpağında keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində özlərinə dövlət yaratmağa nail olan və burada etnik azlıq təşkil edən ermənilər bundan 70 il sonra - 1988-ci ildə Ermənistən təketnoslu ölkəyə çevirilər. Bununla 70 il əvvəl öz Vətənində - İrəvan xanlığı ərazisində ermənilərə dövlət yaratmaq üçün torpaq vermiş azərbaycanlılar minillərlə yaşadıqları Vətənlərində mehrum oldular! Bunun artdıncı Ermənistən silahlı qüvvələri Azərbaycanın dünya birliyi tərəfindən tanınmış sərhədlərini pozaraq ölkənin içarılmasına soyudular!

Bu gün Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi ərazi 180 il bundan əvvəl Azərbaycan torpağı idi. Bu torpağın aborigen əhalisi azərbaycanlılar idi.

Hazırladı:
baş leytenant
Günay TAGİYEVA,
"Azerbaycan Ordusu"